

JESZENSZKY GÉZA

Nemzettudat és nemzet

A MAGYAR ÖNISMERET KORLATAI A SZÁZADELŐN

Székfű Gyula „Három nemzedék”-ében a „hanyatló kor” minősítést adta a századfordulótól a világháborúig terjedő időszaknak, s az 1918-as összeomlás, a régi Magyarország halála megerősíteni látszik ezt az ítéletet. E régi Magyarország életre kelt torzójának 1945-ös megsemmisülése után — a régi Székfűtől radikálisan különböző érveléssel ugyan — megerősítést nyert a századelő rendkívül kritikus megítélése. De vajon hanyatlónak érezték-e ezt a másfél-két évtizedet maguk a szereplők, a kortársak? Sokuk valóban keményen és keserűen bírálta korát, de azt hiszem Tisza Istvántól Jászi Oszkárón át a csepeli Weiss Manfrédig terjedt konszenzus, hogy nehéz, de nagy lehetőségekkel teli időszakban élnek. Az elmúlt két évtizedben a történetírás — beleértve az irodalomtörténetírást — eléggé közel hozta e kort hozzánk, s Hannák Péter ezen a konferencián is fölillantotta, hogy a Székfű-féle harmadik nemzedék néhány tagjában megszületett egy egész földrajzi—történeti régió számára jobb történelmi utat kínáló — egyszerre progresszív és nemzeti — program. Az általam itt bemutatott esettanulmány — hogy a századelő magyar közvéleménye hogyan fogadta a nemzetet belül és azon kívül jelentkező társadalombírálatot — első hallásra talán e korszak elmarasztaló megítélését támasztja alá, de arra is rámutat, hogy egy új, demokratikus Magyarország megszületését sokan tartották reális reménynek. E remények realitása kérdésében az utolsó szót még nem mondtuk ki.

A dualista Magyarország — minden hiányossága és hibája ellenére — polgári jogállam volt, a szabadelvűség pedig az államnak mintegy hivatalos ideológiája. Talán törvényszerű volt, hogy a közel négy évtizeden át a liberalizmus jegyében kormányzó vezető réteg kifáradt, korrumpálódott, eszmérendszere pedig hitelét veszítette — ahogy ezt Németh G. Béla nagy ívet felölelő korrajzában is hallottuk. Viszont pár évtized alatt valóban imponáló gazdasági fejlődés ment végbe, az ország külsőleg hasonlóná vált Nyugat-Európa fejlett, alkotmányos polgári államaihoz. A súlyos történelmi megrázkódások után nyugalom köszöntött be, és a magyarság létszámához és erejéhez képest előnyös, megtévesztően előnyös európai pozícióhoz jutott. Az árnyoldalak, a társadalom betegségeit inkább csak az alul levők, a fejlődés kárvalottjai, valamint a nyitott szemmel és nyitott szellemmel vizsgálódó értelmiségiek érzékelték. Ez magyarázza a felső és középső rétegekben kialakult

* A magyar őstörténet és nemzeti tudat címmel Kőrösi Csoma Sándor emlékére rendezett konferencián elhangzott előadás szövege.

büszkeséget, megelégedettséget, nyugodtan mondhatjuk önelégültséget. Így támadtak az optimista és önbecsapó illúziók 30 millió magyarról, „Magyar—Osztrák Monarchiáról”, balkáni vezető szerepről. Mégsem ezeket a — főként a függetlenségi párti körökben tenyésző — gyermekes túlzásokat tartom jellemzőnek a kor nemzeti tudatára, hanem azt, amiben a kormánypárt és az ellenzék egyetértett: hogy Magyarország a szabadság és a jog országa, ahol történelmi érdemei, relatív súlya és államalkotó tehetsége révén a magyarság vitathatatlan és egyre erősödő vezető szerepet visz, de a magyar nagylelkűség következtében a nem magyar nemzetiségeknek is jobb dolguk van, mint Európa bármely más, vegyes lakosságú országában, ráadásul Magyarország a monarchia Lajtán túli felére is jótékony, liberalizáló hatással van. A Németországhoz fűződő szövetség és a szoros gazdasági kapcsolatok ellenére Magyarország Európa nyugati feléhez érezte magát közelállónak, de példaképe és mércéje nem annyira a véres forradalmakat csináló, s minden centralizáltsága ellenére politikailag instabil Franciaország volt, és nem is az ugyancsak nehéz történelmi sors után révbé érkező kisebb nyugat- és észak-európai államok, hanem a XIX. század legsikeresebb nagyhatalma, Anglia, amely mértékletes politikával a szabadság és a jólét fokozatos terjedését valószínűsítette meg otthon, és támogatta külföldön, miközben megőrizte társadalmának értékes hagyományait és a régi vezető réteg befolyását. A brit viszonyoknak más és más vonásait látva, és tisztelve Angliát, kívánta követni Magyarországon az arisztokrácia, a dzsentri, a tőkés vállalkozói réteg, az értelmiségi középosztály, sőt a szervezett munkásság is. Ennek a közérületnek a primitív szintű (és még primitívebb színvonalú), de éppen ezért jellegzetes kifejeződése az alábbi, 1906-ban keletkezett versike, Kornai István „Nemzeti küzdelem” című kötetéből.

A KÉT ŐS-ALKOTMÁNY

Angol nemzet nagy fiai / Ide jöttek hozzánk.

Megbecsülik, hogy föltámadt / Újra Magyarország.

Megbecsülik és örülnek, / Hogy a Balkán élén

Magyar nemzet vezet újra / Egyetértve, békén.

Erejének tudatára / Végre magyar ébredt.

Európa földén át tör / A magyar önérzet.

Legrégibb az alkotmánya / Angolnak s magyarnak,

Zsarnok önkényt réges-régen / Már porba tiportak.

Am az angol idegennek / Soha nem is hódolt.

Szemben állott hideg-büszkén, / Akár rossz, vagy jó volt.

Szövetkezett magyar s angol / Álnok német ellen...

Így fog jutni győzelemre / Igaz szabad szellem.

A legrégibb szent szabadság / Tied, angol s magyar...

Ha ti ketten összefogtok, / Győztök együtt hamar!

A millennium és a századelő éveiben a tekintélyének még csúcán álló Anglia elfogadta a magyarok csodálatát, sőt viszonzta is a rokonszenvet. Az ezredéves ünnepet a *Times* is köszöntötte: „Magyarország egészében véve a liberális eszmék sikerét jelképezi, (...) s azt bizonyítja, hogy ezeknek a segítségével a növekvő népesség és a növekvő jólét útján tud haladni.” 1897 végén fogalmazta meg e lap később is gyakran ismételt ítéletét, mely szerint „a mérsékeltlen liberális típusba tartozó, kivételesen tehetséges államférfiak által vezetve (...) Magyarország mintaszerű alkotmányos állammá fejlődött.” A tekintélyes *Spectator* című hetilap 1903-ban még az angol sajtó konszenzusát fejezte ki, amikor felsorolta „a magyar királyság iránt országunkban megnyilvánuló erős rokonszenv” okait: a magyarok liberalizmusa, alkotmányukhoz való ragaszkodásuk, a területi ambíciók elvetése, a klerikalizmus kiküszöbölése, a militarizmus hiánya.

Ne essünk az önkritika beteges túlzásába: volt alapja az elismeréseknek. Ugyanakkor ebben az időben Magyarországon már sokan vitatták a hazai viszonyok fölötti önelégültség jogosságát, rámutattak a társadalmi különbségek nagyságára és túrhetetlen állandóságára, a jogok korlátaira, a lehetőségek egyenlőtlenségére, a jelszavak és a valóság között tátongó szakadékra, a radikális változások szükségességére. E bírálóknak azonban csak egyik csoportja tagadta tudatosan a fennálló rendszer elveit és alapjait, a többség inkább csak a meghirdetett elvek megvalósulását kérte számon: az alkotmányosság korlátait, a tényleges népképviselő hiányát, a szabadságjogok csönkaságát, a nép emelkedésének elmaradását, a fönnálló törvények be nem tartását bírálta újságcikkekben, tanulmányokban, versben. A polgári ellenzék, a Huszadik Század körének radikálisai, vagy a függetlenségi szellemű „fehér holló” demokraták bármennyire is bírálták a fönnálló viszonyokat, bármennyire radikális változásokat is követeltek, maguk is a szabadelvű, polgári nemzeti ideál talaján állottak, s a Kossuth, Eötvös és Deák eszméihez és politikájához való visszatérést követelték. Ennek ellenére a közvélemény hangadó orgánumai (főként a függetlenségi pártirányzatok szócsövei) hazafiatlansággal és destruktív törekvésekkel vádolták a parlamenttől a választási rendszer révén távóltartott igazi ellenzékét.

A hazai bírálat rövidesen nem várt szövetségesekre talált. Amikor a magyar nemzet nagyságát és elhivatottságát lehangosabban hirdető erők 1905-ben többséget szereztek a parlamentben, majd egy évre rá az „álkuruc” ribilliót befejezve megkapták a kormányrudat, az uralkodóval és Ausztriával szembeni céljaik kivívásához Nyugat-Európa, különösen pedig a frissen hatalomra került brit liberális kormány és az angol tőke támogatását keresték. Rokonszenv és támogatás helyett azonban bírálatkampány bontakozott ki az angol sajtóban a magyarországi politikai rendszerrel és képviselőivel szemben. A hangadó éppen a *Times* 1902 és 1913 közötti bécsi tudósítója, Wickham Steed és a korai írásaiban használt írói neve alapján Scotus Viator néven ismertté vált ifjú történész és publicista, Robert William Seton-Watson volt. Hatásukra a „mintaszerű alkotmányos állam” és a szabadságszerető magyarok képe helyét egy ellenszenves, feudális mentalitású uralkodó kaszt által kormányozott ország, valóságos európai anakronizmus foglalta el, ahol a nép, mindenekelőtt a nem magyar nemzetiségek helyzete túrhetetlen. „Ha-

bár fővárosa és nagyobb városai kívülről a XX. század arcukat viselik, a nép szelleme ötven évvel elmaradt a nyugati nemzetek mögött. (...) Száz sürgős probléma vár megoldásra, köztük a kivándorlás és ennek okai. A választójog kiterjesztése önmagában nem oldhatja meg a nehézségeket, de új vért, új energiát, új szellemet vihet a törvényhozásba e kérdések megoldásához, és megtörheti annak a tudatlan és önző kasztnak a végzetes uralmát, amely ma szinte kizárólagos képviselőket élvez a parlamentben és mostanáig mindenható volt az országban” — írta Steed 1905 októberében. Az egész dualista korszak nemzetiségi politikáját rendkívül szigorú bírálatban részesítő könyvével Seton-Watson célja volt „azoknak a honfitársaimnak a meggyőzése, akik hajlamosak Britanniát a magyar klikk iránti szimpátia mellett kötelezni el (...) Be akarom bizonyítani nekik, hogy a magyar szabadság csak legenda, legföljebb a magyarokra vonatkozik, de még ők is csak akkor részesülnek belőle, ha nem teszik magukévá a szocializmus vagy a munkásság ügyét.”

Nem feladatom itt az angol bírálat hullám lefolyását és indítékait ismertetni, még kevésbé tudok kitérni a magyar nemzetiségi politikával szemben több európai országban már korábban is kibontakozó kampányra. Ma fontosabb — mert tanulságosabb — számunkra a korabeli magyar közvélemény reakciója.

A Magyarországon uralkodó közhangulat nem volt hajlandó önkritikusan nézni a munkásság és a parasztság társadalmi helyzetét, vagy a nem magyar állampolgárokkal szemben követett politikáját, így a külföldi bírálat jelentkezését és elterjedését „Bécs” inkritikájának, néhány félrevezetett (esetleg megvásárolt) ember ügyességének, majd mindinkább a hármasszövetség bomlasztó, a pánszlávizmussal szövetkező politikájának tulajdonította. A magyar sajtó a kezdetben mérsékelt, talán túlságosan kioktató hangú, de tárgyilag eléggé megalapozott bírálatot „névtelen rágalmazók” „ellenünk koholt, tendenciózus, egészen vak, fanatikus dühvel szaturált támadás”-ának nevezte, s heves, személyeskedő és igazságtalan vádakkal, érvek helyett sértő jelzőkkel válaszolt. Ez a reakció a kezdetben „magyarbarát”, s csak fokozatosan kiábránduló angol megfigyelőket egyre inkább nemcsak a magyar politika, de a magyarok ellen fordította.

A hazai közvélemény többségével szembeszállva a progresszív irányzatok örömmel fogadták és üdvözölték a külföldről érkező bírálatot, mert sajtóját érveik megerősítését és igazolását látták benne. Ilyen megnyilatkozásokkal találkozunk a *Népszavában*, a *Budapesti Naplóban*, kezdetben még *Az Újságban* is, a legjelentősebb azonban a *Huszdik Század* kiállása volt. Jászi Oszkár Seton-Watson *Racial Problems in Hungary* című könyvét elismerőleg ismertette, megvédte az „írói becsületében megtámadott” szerzőt és rámutatott, hogy vádjai „a nyugati kultúremler erkölcsi fölháborodását tükrözik, amelyet a jogrend Potemkin-falva mögött rejtőző erőszakos osztályuralom váltott ki az angol parlamentarizmus és a szabad megyei *self-government* levegőjén felnőtt publicistában”. Jászi egy értékes csoport véleményét fejezte ki Seton-Watsonnak írt első magánlevelében: „Nagyrabecsült bajtársunknak tekintjük Önt a modern Magyarországért vívott küzdelmünkben.”

E küzdelemnek csak egyik, de talán a legnagyobb figyelmet keltett területe volt a nemzetiségi jogok kérdése. A magyarországi nem magyar népek gazdasági, társadalmi és öntudatbeli fejlődése a századforduló idejére már

nagy nyomatékot adott törekvéseiknek, de a velük szembeni korábbi magyar politikát még ügyetlenebbel fölváltó intézkedések és sajtómegnyilvánulások növelték az állammal szembeni elidegenedésüket. Ehhez járult hozzá a Franciaországból, Németországból, Skandináviából, Oroszországból, s természetesen a szomszédos Romániából és Szerbiából kapott — eltérő indítékokból fakadó és eltérő súlyú — támogatás, amihez 1906-tól az angol sajtónak is egyre nagyobb része csatlakozott. A magyar közvélemény többsége minderre csak haraggal és ellenpropagandával tudott válaszolni, így létrejött az ördögi kör: erősödött a nemzetiségek radikalizmusa, fokozódott a magyar politika merevsége és a külföldi bíráló hevessege, ez viszont újabb ösztönzést adott a nemzetiségi politikusoknak és sajtójuknak, és így tovább. Mind a hazai nemzetiségi mozgalomban, mind külföldi támogatóik írásaiban egyre több lett az elfogultság, a magyarság egészét, múltját és kultúráját is támadó, sértő kitétel, a ferdítő beállítás, s ez Seton-Watson munkásságára is vonatkozik. Jászi Oszkár hamar észrevette, hogy a publikációi révén nemzetközileg is mind ismertebbé váló brit író — bírálata eredménytelenségének és a magyarországi reakcióknak a hatására — egyre kevésbé képes megőrizni elfogulatlanságát, s a magyarral szembenálló nacionalizmusok hatása alá kerül. Már 1910-ben figyelmeztette, hogy „eme támadások föltétlen jóhiszeműségük, sőt többnyire jó informáltságuk mellett is nagy igazságtalanságot tartalmaznak Magyarország ellen: azt, ami egy törpe és pusztuló, önző és kizsákmányoló kaszt garázdálkodása, mint az egész magyar nemzet, az egész nép bűnét állítják oda”. 1914-ben további együttműködésük feltételeként szabta meg, hogy „a magyar nép és a nemzetiségek jogainak bitorlóit” elleni kritika „tartsa tiszteletben a magyar nép eszményeit és jogos önértékét”.

Az óvatosság azért is helyénvaló volt, mert a magyar sajtó többsége erősen támadta a hazai radikálisokat, amiért veszedelmes naivitással nem veszik észre külföldi szövetségeseik igazi céljait, akik a méltányosság palástja mögött nem a magyar állam megreformálását, hanem pusztulását akarják. Jászi azonban joggal hangsúlyozta, hogy a bírálatok valóságtartalma az elsődleges, s a legjobb válasz a belső reform, az ország jó hírének a helyreállítása. Ahogy 1911. március 15-én a Galilei-körben mondta, „...meg kell győzni öreg tanítómesterünket, Nyugat-Európát arról, hogy az a faj- és osztályelnyomás, mely ma itt nálunk dúl, nem a magyar nép, nem a csakugyan dolgozó intelligencia bűne, hanem egy agonizáló oligarchia kétségbeesett, tehát esztelen erőlködése düledező privilégiumainak fenntartásáért. (...) Vissza kell szereznünk kitartó munkával és bátor gondolatokkal, alkotó és jogkiterjesztő politikával azt a ragyogó márciusi dicsőséget. (...) A művelt népek rokonszenvét és megbecsülését, a nagy emberi törekvéseknek ezt a melegágyát, csak úgy biztosíthatjuk Magyarország számára, ha (...) még ellenségeinket is meggyőzzük arról, hogy a magyar nép és a magyar polgárság csakugyan vissza akar térni 1848 tradícióihoz, világtörténelmi hivatásához, mely nem a feudalizmus védelme a Nyugat ellen, hanem a polgári kultúra terjesztése a Kelet felé.”

A világháború kitörése, az antant országokban fölerősödő magyarelles propaganda, majd a trianoni határok rendkívül részrehajló megrajzolása látványosan igazolta az 1914 előtti külföldi bírálatok sötét szándékait. Így született meg az ellenforradalmi korszak publicisztikájában a Dolchstoss-legenda magyar változata: „a világháborút nem a harctéren vesztette el a magyarság,

hanem a nyugat-európai közvéleményben: a magyarnak azzal a képével szemben, melyet ellenfelei állítottak a világ elé, nem tudott olyan képet vetíteni, amely meggyőző erővel védhette volna meg jogait." Ilyen alapon az ellenséges kormányok, propagandistáik és a monarchia emigránsai mellé Trianon okozói közé lehetett sorolni, a vádlottak padjára lehetett ültetni a külföldi bírálatot — nem a háborúban, csak 1914 előtt! — szövetségesként üdvözlő hazai progresszív irányzatokat is.

Keresztury Dezső nagyon is joggal szállt szembe ezzel a kényelmes, önteltató felfogással, amikor 1939-ben, a „Mi a magyar?” című kötetben szót tett, hogy a régi Magyarország tapasztalt és tekintélyes uralkodó rétege úgy lett úrrá az őt ért megrázkódtatáson, hogy „eszmévilága lényegében változatlan marad: a világlomlásra nem magabaszállással, hanem az ellenfél vádolásával felel.” A káros illúziókkal való leszámolást 1934—44-ben a *Magyar Csillag* folytatta „A nemzeti önismeret eszközei”-ről kezdett vitával. A külföldi Magyarország-kép eredetét tárgyaló Keresztury és a helyes propaganda teendőit fölvezelő Balogh József után Illyés Gyula fogalmazta meg azt, ami a külföldről érkező bírálatok kérdésében szerintem a legfontosabb: „szembenézni a kedvezőtlen véleménnyel, vagyis nyugodt férfiassággal megvizsgálni: nem az igazat mondják-e? Nem kítűnő leckealkalmak-e elsősorban hibáink levetésére? Csak ezután — az esetleges hibák elismerése és leküzdése után — foghatunk abba, amit ma legtöbben az első tennivalónak mondanának: az ellenséges propagandát ellenpropagandával legyőzni. Természetesen nem ellenségeink ócsárlásával; (...) Nem hanggal kell felkerülnünk, hanem valódi — s immár megszaporodott — értékeink felmutatásával.”

Véleményével Illyés — talán nem is öntudatlanul — azt a Széchenyi Istvánt idézte, aki sok évtizeddel korábban a józan, önkritikus önismeret szerepét hirdetve kiemelte, hogy „A sok tényező közül, melyek segítenek abban, hogy fajunk megmentessék a teljes megsemmisüléstől, kétségtelenül legfontosabb az a vélemény, melyet rólunk külföldön táplálnak.” A századelőn — de más korokban is — a kívülálló friss tekintete, a távolság nyújtotta távlat, a fejlettebb társadalom magasabb nézőpontja nemcsak diagnózist adott a magyar társadalomról, de sok tekintetben orvosságot is kínált. Az öndicséretre és hizelkedésre szokott — szoktatott — hazai közvélemény azonban nem bizonyult elég érettnak a bírálat befogadásához. Az egészséges, felnőtt nemzet — akárcsak a felnőtt, lelkileg egészséges ember — nemcsak a dicséretet, esetleg a baráti bírálatot fogadja el, de még a hamisnak ítélt véleményekre sem reagál indulattal, pánikszerűen, inkább eredetét és valóságtartalmát kutatja. Ahogy a századelő brit társadalmának egyik színvonalas elemzője, Charles Masterman írta: „Különösen a külföldi bírálatra kell figyelni. Még igazságtalan szavak esetében is értékeljük az ösztönző erőt és kihívást, amit egy ilyen leírás bennünk kivált.”

Mi az oka, hogy Magyarországon mind azt a hazai bírálatot, amelyből sugárzott a féltő aggodalom, a jobbító szándék, mind pedig a kevés szeretettől diktált, de nagy nemzetközi tapasztalatokon nyugvó és egy világhatalom presztízsétől nyomatékosított angol elemzéseket olyan haraggal fogadták, s a kettő kapcsolatát néhányan talán még ma is megengedhetetlen „szennyes teregetésnek” érzik? A társadalom és tudatának fejletlensége az egyedüli magyarázat? Vagy túl hirtelenül jött a bírálat, túl éles és így megemésztetetlen volt? Talán azért nem volt hitele Scotus Viatornak, mert álszentnek érezték a gyarmatbirodalmukat időnként nem éppen szelíd módszerek-

kel megteremtő és fenntartó britektől? Vagy az a kétségtelen tény volt a visszautasítás alapja, hogy bőven akadt a korabeli világban, de Magyarország szomszédságában is a magyarnál rosszabb, elnyomóbb társadalom és politika? Kétségtelenül mindez szerepet játszott a kritika értetlen fogadtatásában, de mindez visszavezethető arra, hogy a politikai rendszerben és az egész társadalomban még nem, illetve csak csökevényesen fejlődött ki a demokratizmus, az állampolgári nevelés nem alakította ki a kellő polgári öntudatot, a történelmi és politikai nevelés korlátai folytán pedig a nemzet nem volt kellőképp tisztában saját belső és külső helyzetével, veszélyeivel és lehetőségeivel. A veszélyeztetettség érzetét hangos magabiztossággal és mások lenézésével kompenzáló nemzettudat a belső bírálatot hazaárulásnak, a külföldit pedig ellenséges cselekménynek fogta föl, ezzel a Bibó István által leírt politikai hisztéria iskolapéldáját nyújtva.

Jászi Oszkárt és elvbarátait talán lehet bírálni bizonyos naivitásukért, túlzott jóhiszeműségükért, némely illúzióikért, de a ráció erejébe vetett hitüket elvetni mégsem szabad. Jászi 1914 előtt azt remélte, hogy a szükséges reformok révén a magyar társadalom nagykorúvá fog válni, a közvélemény meg fog változni, mint ahogy a XIX. századi választójogi reformok után „Gladstonék képesek voltak átgyúrni egy sok évszázados bornirt, dühöngő és véres közvéleményt.” Ma már látjuk, hogy ez tökéletesen még Angliában sem sikerült, de vajon van más, jobb út, mint a reformba vetett remény?

MELCZER TIBOR

A nemzeti kérdés Babits pályájának tükrében

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

„Magyar vagyok, magyar nemesi családból származom (igen büszke vagyok rá) úgy apai, mint anyai részről a nagyapám emberemlékezet óta megyei tisztviselők voltak (van-e magyarabb foglalkozás?); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett; de még ő is valóságos típusa volt a magyar úrnak és jogásznak. S én aki úgy életpályámmal, mint nagyrészt műveltségemmel is [...] annyira elszakadtam a családi tradícióktól, az évszázados szellemtől: napról napra jobban érzem, mily természetes és szoros folytatása vagyok becsületes magyar őseimnek.”

E vallomás Babits Mihály Kosztolányi Dezsőhöz írott, 1906. február 22-i leveléből származik,¹ amelyben az ifjú költő, barátja provokáló soraira válaszolva, válogatott gorombaságokat szórva Adyra, kívánta annak eltávolítását a modern magyar irodalom — még éppen csak alakulófélben levő — táborából. Babits őszinte pálfordulása az Ady-kérdésben ismert. A magyar nemesi hagyományoktól is az idők során elszakad. (Élete végén egy írásában nevetéséssé is teszi az armálisukat kutató rátarti figurákat.)² Am iménti vallomása